

A Legal Inquiry into the Burial of the Deceased on Private Properties in Islamic Jurisprudence

Saeed Mahjoob • Assistant Professor, Department of Private Law, Faculty of Law, University
of Qom, Qom, Iran. (Corresponding Author) s.mahjoub@qom.ac.ir

Mohammad Taghi Moradi • PhD Student in Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law,
Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Qom, Qom, Iran.
mtmoradi1402@gmail.com

Abstract

1. Introduction

The tradition of burying the deceased on private properties, resulting in the formation of family gravesites outside public cemeteries, is a practice driven by a complex mix of emotional, financial, and urban development considerations. This practice, which includes the establishment of family mausoleums by aristocratic families and notables, is historically rooted in various countries, including Islamic religious cities concerning certain esteemed Islamic scholars. While some of these private burial sites have transitioned into public cemeteries, their inception was not intended for public use, underscoring a tradition of proprietary control over such burials. The practice raises significant questions within the framework of Islamic jurisprudence and law, especially concerning absolute legal authority of the owner to exercise dominion or control over property [Taslit] (absolute right of an owner to deal with his property as he wishes) and its implications for burying individuals on private property. This inquiry seeks to explore the stance of Islamic law and jurisprudence, alongside modern legal systems, on the legality and permissibility of such burials amidst contemporary urban and societal challenges.

2. Research Question

The central question guiding this research is whether Islamic law and

jurisprudence, alongside national laws in Islamic countries, permit the burial of the deceased on private property, given the broad implications for urban development, public health, and societal norms. This question encompasses the investigation of the extent to which the principle of Dominance within Islamic jurisprudence allows for such practices and how contemporary urban living requirements and societal interests intersect with or diverge from these traditional practices.

3. Research Hypothesis

The hypothesis posited by the authors suggests a potential reconciliation between the Islamic jurisprudential rule of absolute legal authority of the owner to exercise dominion over property [Tasleet] and the no harm principle [La-Za'rar], proposing that it might be permissible to bury the deceased on one's private property under specific circumstances. This hypothesis implies a nuanced understanding of property rights within Islamic law that accommodates the evolving needs of modern urban societies while adhering to Islamic legal principles and societal values.

4. Methodology & Framework, if Applicable

The methodology adopted in this study is descriptive, analytical, and doctrinal, aiming to dissect and understand the multifaceted issue of burial on private properties within the context of Islamic jurisprudence and law. This approach involves an extensive review of primary and secondary sources, including jurisprudential rulings, works of Islamic scholars, and legal texts, to elucidate the foundational Islamic ruling on burial practices. The analysis further extends to the examination of modern positive law, particularly Iranian Civil Law and Islamic Penal Code, and its treatment of such burials considering environmental, social, and urban development aspects. The doctrinal framework is employed to interpret and reconcile traditional Islamic rulings with contemporary legal standards and societal expectations, aiming to provide a comprehensive understanding of the subject matter and propose viable legal and religious solutions.

This paper presents a thorough investigation into the complex interplay between religious doctrine, legal principles, and societal needs regarding the burial of the deceased on private properties. By examining the practice through the lenses of Islamic jurisprudence and contemporary law, the study seeks to offer insightful perspectives and

potential reconciliations that respect both traditional values and modern realities.

5. Results & Discussion

The comprehensive analysis conducted in this study reveals a nuanced spectrum of perspectives within Islamic jurisprudence and Iranian law regarding the burial of the deceased on private properties. Central to this discourse is the principle of personal ownership and the rights it encompasses, which traditionally include the disposition of property in various manners, burial of the deceased being one such manner. Despite some Islamic scholars' interpretation of narrations from the Prophet of Islam (PBUH) as prohibiting such burials, a closer examination and alternative interpretations suggest that the practice can indeed be permissible. This permissibility is supported by the Sunnah of the Ahl al-Bayt, absence of explicit prohibition by the Islamic legislator, and the overarching principle of dominion over one's possessions.

However, the discourse does not end with the establishment of permissibility. The study delves deeper into the social jurisprudence perspective, highlighting significant concerns associated with private burials, such as psychological distress, potential for disease transmission, environmental degradation, and harm to others. These concerns present formidable challenges to the outright acceptance of burial on private property as a permissible act. The Iranian legal system's stance, reflecting these concerns, explicitly prohibits such burials, incorporating both criminal penalties and provisions for civil damages in cases where private burials cause harm.

6. Conclusion

The intricate interplay between religious doctrine, legal standards, and social welfare culminates in a complex yet critical conclusion regarding the burial of the deceased on private property. While Islamic jurisprudence provides a foundational permissibility based on property ownership and rights, the practice's potential social, health, and environmental repercussions necessitate a more cautious approach. The study underscores that the absolute prohibition observed in Iranian substantive law, although seemingly at odds with traditional Islamic rulings and historical practices, is primarily justified by the tangible risks associated with private burials.

However, the study proposes a balanced approach, advocating for legislative reforms that allow for exceptions under stringent conditions. Such conditions include societal acceptance, absence of harm, and cases where the deceased's burial site could serve a broader community interest, such as promoting knowledge or religious devotion, typically applicable to celebrities or scholars. This approach aims to reconcile the initial permissibility with contemporary societal needs and legal frameworks, suggesting a case-by-case evaluation rather than a universal application.

Furthermore, the discussion on affordability and access to public cemetery spaces opens another dimension to the debate, suggesting economic considerations as a potential justification for private burials in specific scenarios. This perspective highlights the need for a legal and religious framework that accommodates both traditional Islamic principles and the practicalities of modern societal living.

In conclusion, while the study affirms the foundational permissibility of burial on private property within Islamic jurisprudence, it also acknowledges the multifaceted challenges posed by such practices. The recommendation for a legislative approach that allows for exceptions under carefully defined conditions reflects an attempt to harmonize religious principles with the realities of contemporary urban life, emphasizing the importance of adaptability and consideration for the common good in Islamic law and jurisprudence.

Keywords: Dominance Rule, No-Harm Principle, Social Jurisprudence, Disposition, Civil Liability.

جستاری فقهی حقوقی در خصوص دفن اموات در املاک شخصی

سعید محجوب * استادیار، گروه حقوق خصوصی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

s.mahjoub@qom.ac.ir

محمدتقی مرادی * دانشجوی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.

mtmoradi1402@gmail.com

چکیده

از دیرباز، دفن اموات در املاک شخصی، مانند دفن بسیاری از مشاهیر در منازل شخصی خود، در جوامع گوناگون با انگیزه‌های مختلفی صورت پذیرفته است. حکم اولیه اسلام در این خصوص، با استناد به دلایلی هم‌چون «سنت معصوم»، «عدم ردع شارع» و «قاعده تسلیط»، جواز دفن اموات در املاک شخصی است. با این حال، پس از گسترش شهرنشینی و اقتضائات دوران جدید، و با توجه به مفاسد احتمالی فراوان، نمی‌توان حکم اولیه پیش‌گفته مبنی بر جواز دفن را، به صورت مطلق صادر کرد. در نظام حقوقی ایران نیز، اگر چه مطابق با ماده ۳۰ قانون مدنی که با اقتباس از قاعده فقهی تسلیط، به مالک حق تصرف همه‌جانبه بر مایملک خویش اعطاء شده است، لکن با توجه به ماده ۱۳۲ از همان قانون که قیود تحدیدکننده این حق را برشمرده است، و همچنین ماده ۶۳۵ از باب تعزیرات قانون مجازات اسلامی، هم‌اینک اصل بر ممنوعیت مطلق دفن اموات در املاک شخصی است. نگارندگان این ممنوعیت مطلق را با ایراداتی مواجه دانسته‌اند و در ضمن پژوهش حاضر پیشنهاد شده است که در صورت متعارف بودن این تصرف، اخذ گواهی رسمی دفن، عدم اضرار به غیر، عدم ایجاد آسیب روانی، عدم شیوع بیماری‌های محیطی، و به‌علاوه جبران خسارت احتمالی توسط مالک در صورت تاثیرگذاری منفی این امر بر ارزش املاک مجاور، دفن اموات در املاک شخصی به‌صورت موردی مجاز دانسته شود.

واژگان کلیدی: قاعده تسلیط، قاعده لاضرر، فقه اجتماعی، تصرف، مسئولیت مدنی.

مقدمه

تمایل به دفن اموات در املاک شخصی و به دنبال آن، ایجاد قبور خانوادگی در اماکنی جدا از قبرستان‌های عمومی، از تصرفاتی است که با انگیزه‌های مختلف عاطفی، مالی و ضرورت‌های ناشی از توسعه شهری صورت می‌پذیرد. این موضوع از دیرزمان در برخی شهرهای مذهبی و در مورد برخی عالمان بزرگ سابقه داشته است. قبور بزرگانی مانند شیخ طوسی و سیدحسین ترک در کنار مضجع شریف امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، آقابزرگ تهرانی در زیرزمین منزلش در نجف اشرف از این موارد بوده و اخیراً نیز مرحوم علامه حسن‌زاده آملی در منزل شخصی دفن شدند. همچنین، آرامگاه‌های خانوادگی در بیشتر شهرها که در اغلب موارد به خانواده‌های اشراف منتسب است مانند آرامستان ظهیرالدوله صفاعلی در تهران که به‌مرور زمان توسعه یافته است و افزون‌بر علی‌خان ظهیرالدوله صفاعلی و محمدتقی بهار (ملک‌الشعرا)، تعداد زیادی از هنرمندان و شاعران از جمله بانو قمرالملوک وزیری و فروغ فرخزاد در آن مدفون‌اند. ازاین‌قبیل است آرامگاه خانوادگی پروفیسور حسابی در منزل پدری خود. برخی از این آرامستان‌ها حالت قبرستان عمومی یافته‌اند، اما همگی نخست املاک شخصی بوده و برای عموم نبوده است. دفن در املاک شخصی توسط مشاهیر و بزرگان سابقه داشته و هم‌اکنون نیز مواردی مشاهده می‌شود. بر اساس قاعده مسلم فقهی «الناس مسلطون علی اموالهم» و طبق ماده ۳۰ قانون مدنی، با اینکه دفن افراد در املاک شخصی خود، مصداقی از تصرفات مالکانه در ملک شخصی است، بااین‌حال، بدیهی است که گسترش این موضوع با چالش‌های اجتماعی، بهداشتی، مالی و... زیادی همراه است.

مسئله اساسی این است که رویکرد فقه امامیه و نظام حقوقی ایران دراین خصوص چگونه است؟ آیا مالک با توجه به ماهیت ملک مبنی بر جواز هرگونه تصرفات، از چنین حقی برخوردار است؟ به عبارت دیگر، آیا می‌توان بدون توجه به ساختارهای زیستی عمومی و بافت همگانی شهری، هر مکانی را برای دفن افراد انتخاب کرد یا باید همگان در قبرستان‌های عمومی تحت مدیریت کلان‌شهری یا فرهنگ عمومی محیط دفن شوند؟ در صورت پذیرش جواز دفن بر اساس نظر مالک، آیا اقتضائات کنونی شهرنشینی موافق چنین موضوعی است و مصالح کلان جامعه چنین چیزی را پذیرفتنی می‌داند؟

طبق بررسی صورت‌گرفته، برای این موضوع هیچ پیشینه پژوهشی شایان توجهی یافت نشد و تنها جنبه دیگری از دفن اموات و مالکیت مبنی بر «بررسی امکان مالکیت و توارث قبور» توسط

حسین فرهودی در شماره ۱۰۴ فصلنامه وقف میراث جاویدان ارائه شده که بیگانه از بحث حاضر است. با این حال، استفتائات پراکنده‌ای در خصوص موضوع وجود دارد که در برخی از آن‌ها در پاسخ این پرسش که «آیا شرعاً جایز است جنازه فرد در قبرستان دفن نشود و در ملک شخصی دفن شود؟»، آمده است در صورتی که خلاف قوانین باشد بنا بر احتیاط انجام نشود (شبیری زنجانی، ۱۳۹۶، ج ۱، ص ۲۴۶). آیت‌الله مکارم نیز در جواب استفتایی مبنی بر دفن افراد در باغ شخصی خودشان می‌نویسد «دفن اجساد در غیر از قبرستان‌های عمومی که برای این کار تدارک دیده شده است، اشکال دارد». برخی از متأخران نیز معتقدند «دفن شخص در منزل شخصی اشکال ندارد و جایز است» (استفتائات آیت‌الله روحانی، کد استفتا: ۱۸۳۲۲-۲۹۵). در نظام حقوقی نیز ماده ۶۳۵ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات و مجازات بازدارنده) نیز به‌طور کلی آورده است: «هرکس بدون رعایت نظامات مربوط به دفن اموات، جنازه‌ای را دفن کند یا سبب دفن آن شود یا آن را مخفی نماید به جزای نقدی از یک صد هزار تا یک میلیون ریال محکوم خواهد شد». برای تبیین زوایای بحث در این نوشتار، نخست مالکیت و حدود تصرفات آن بحث شده و سپس با تفتن در احکام اولیه و ثانویه، نخست به حکم اولیه اسلام در خصوص دفن اموات پرداخته شده و سپس دفن اموات در املاک شخصی از منظر حقوق موضوعه مطمح نظر قرار گرفته است. در نهایت، حکم دفن در املاک شخصی از منظر فقه اجتماعی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد تا امکان نتیجه‌گیری میسر شود.

۱. مالکیت و حدود تصرفات شرعی مالک در فقه امامیه

مالکیت، از مفاهیم اضافی و اصطلاحی است که برای اشاره به رابطه‌ای مخصوص میان شیء (مملوک) و شخص (مالک) به کار می‌رود (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۱۳). این رابطه اعتباری به مالک اجازه می‌دهد که از شیء مملوک استفاده کند و از آن بهره برد. حدوث و بقای مالکیت مانند هر امر اعتباری دیگر به دست منشأ اعتبار آن است و کیفیت اعتبار مالکیت نیز به دست همان منشأ اعتبار است. شارع مقدس درباره مفهوم مالکیت و مصادیق آن بیان خاصی ندارد و تشخیص این امور را به عرف و عقلا واگذار کرده است؛ هرچند وجود این رابطه بین شخص خاص و شیء خاص، به دلیل معتبری نیاز دارد (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص. ۱۱۳).

از منظر فقه، هر مالکی در حیطه ملک خود حق هرگونه تصرف مالکانه را دارد؛ از تصرفات

رایج مانند خرید و فروش، هبه و صلح گرفته تا دیگر انواع تصرف؛ یعنی آزادانه از آن بهره‌مند شود، آن را به گونه‌های مختلف به دیگران منتقل کند و بهره‌های ممکن را از آن ببرد. این موضوع مهم‌ترین اثر مالکیت است. از تسلط و اختیار افراد در چنین بهره‌برداری‌ای از اموال و املاک خود با عنوان قاعده «سلطنت» یاد می‌شود (بجنوردی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص. ۲۴۲). این قاعده برگرفته از روایت نبوی «الْأَنَاسُ مُسَلِّطُونَ عَلَى أَمْوَالِهِمْ» (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص. ۲۲) است و بیان می‌دارد مالک اختیار هرگونه تصرف را در ملک خود دارد. عموم قاعده در عبارت «اموالهم»، همه دارایی‌ها اعم از منقول و غیرمنقول را شامل می‌شود. یکی از مصادیق سلطنت مطلقه این است که اگر انسان بخواهد جنازه‌ای را در ملک خودش دفن کند، اشکالی نداشته باشد.

غیر از قاعده سلطنت، روایات زیادی حاکی از اختیار کامل مالک در تصرفات مالکانه است. برای مثال، ابوبصیر از امام صادق (علیه‌السلام) نقل می‌کند «به ابوعبدالله صادق (علیه‌السلام) گفتم اگر کسی صاحب فرزند باشد، می‌تواند اموال خود را به دیگر خویشانش ببخشد؟ ابوعبدالله گفت هرکس نسبت به اموال خود صاحب اختیار است و تا مرگ گریبان او را بگیرد، هر کاری که مایل باشد، انجام می‌دهد. اگر مایل باشد به خویش و بیگانه می‌بخشد و اگر مایل باشد در راه خدا تصدق می‌کند و اگر مایل باشد برجا می‌گذارد تا پدیده مرگ، اختیارات او را سلب کند» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۹، صص. ۱۸۷ و ۱۸۸). ممکن است گفته شود این روایت مربوط به زمان حیات مالک است درحالی‌که سخن در دفن میت بعد از مرگ وی در املاک خودش است. در پاسخ باید گفت که سخن در توسعه جواز دفن در املاک شخصی حتی توسط وراثت یا دفن دیگران در ملک شخصی افراد زنده است نه لزوماً دفن فرد بعد از مرگ در ملک خودش.

مسئله دیگری که در این خصوص شایان توجه است، این است که آیا این مالکیت در فقه بدون حد است؟ از توجه به مصادیق فتاوی فقیهان دریافت می‌شود که شارع از برخی گونه‌های تصرف نهی کرده که این به معنای محدودسازی دلالت قاعده است. برخی از این موارد عبارت‌اند از ممنوعیت فروش انگور برای تبدیل به شراب (شهید ثانی، ۱۴۳۵ق، ج ۲، ص. ۱۷۴) و ممنوعیت تصرف محتکرانه در کالاهای اساسی مورد نیاز مردم (عاملی، ۱۴۲۹ق، ج ۱۲، ص. ۳۵۲). در توسعه تصرفات مجاز در ملک نیز مواردی مانند آتش افروختن در حد نیاز و آبیاری زمین در حد متعارف بیان شده است تا وسعت اختیار مردم در تصرف مالکانه را بیان کند (حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۳، ص. ۱۸۶). از کلام برخی فقیهان بزرگ به‌صراحت معیار منع از تصرفات

غیرمتعارف در تحدید تصرفات مالک قابل استخراج است؛ تصرفات غیرمتعارفی که باعث خساراتی مانند تخریب با سیل و آتش‌سوزی در اموال دیگران شود، نهی شده است. در نتیجه، مسبب این امور مسئول جبران خسارات وارده خواهد بود (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۳، ص. ۱۰۳). بدیهی است مصادیق یادشده حمل مصداق بر مفهوم است و از منظر شیخ طوسی هر تصرف غیرمتعارفی که منجر به خسارت اموال دیگران شود، محدد تصرفات مالکانه است. پس از شناخت قاعده و حدود تصرفات، ضروری است به صورت خاص به حکم اولیه اسلام در دفن اموات در ملک شخصی بپردازیم.

۲. حکم اولیه اسلام در خصوص دفن اموات در املاک شخصی

در کتاب‌های فقهی، احکام قبر تحت عنوان «المدفن» بیان شده است (شهید اول، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص. ۷؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۲۸۳). اموری مانند کراهت حمل جنازه به شهری غیر از محل فوت میت جز مشاهد مشرفه (ابن ادریس حلی، ۱۴۲۸ق، ج ۱، صص. ۱۶۸-۱۶۹؛ نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۲۸۴)، عمق قبر و ساتر جنازه بودن (حلی (علامه)، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص. ۸۸)، کیفیت قرار دادن جنازه داخل قبر (خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۹، ص. ۳۱۹)، جواز نبش قبر در برخی موارد مانند مناسب شأن جنازه نبودن مکان دفن و... (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۴۳۸؛ خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۹، ص. ۳۰۷) و حرمت دفن مسلمانان در قبرستان کفار و دفن کفار در قبرستان مسلمین (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۲۸۴) از احکام یادشده برای مکان دفن است. مستفاد از این احکام این است که عمده ویژگی لازم برای مکان دفن، مباح بودن آن است؛ چه این اباحه از باب امثال وقف برای دفن حاصل شده و چه مالک زمین اذن داده باشد (نراقی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص. ۲۶۸).

در خصوص حکم اولیه دفن اموات در املاک شخصی دو نظر استحصال می‌شود.

۱.۲. جواز دفن در املاک شخصی

شیخ طوسی از اعلام فقهای امامیه به جواز دفن در «بیت» و ملک شخصی تصریح کرده است (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص. ۱۸۸). به رغم جواز این کار، دفن جنازه در قبرستان برتر از دفن در خانه و ملک شخصی دانسته شده است و دلیل این استحباب را فرمان رسول خدا به دفن اصحاب خود در مقبره‌های عمومی بیان کرده‌اند؛ به ویژه در قبرستانی که به خاطر دفن عالمان، صالحان و

شهادت، از آن به نیکی یاد می‌شود (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص. ۱۸۸). به نظر می‌رسد کاربست واژه قبرستان در سیره مسلمانان گویای نوعی تحذیر از دفن فردی و تشویق به دفن در کنار دیگر مسلمانان است.

برخی در عدم استحباب دفن در قبرستان عمومی، به دفن خاتم انبیای الهی، حضرت ختمی مرتبت (صلی الله علیه و آله و سلم) در بیت شریفش اشکال کرده‌اند. پاسخ این است که امیرالمومنین، علی (علیه السلام) به خاطر اختلاف صحابه در مکان دفن، ایشان را در منزلشان دفن کردند. همچنین، این از خصایص انبیاست که در هر مکانی از دنیا بروند، در همان مکان دفن می‌شوند (شهید اول، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص. ۱۲) مانند شهید که در مقتل خودش دفن می‌شود (شهید اول، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص. ۱۱). از این رو، پیکر مطهر سیدالشهدا (علیه السلام) در قتلگاه آن امام شهید دفن شد. دیگر شهدایی را که در معرکه جنگ به شهادت رسیده‌اند، هم می‌توان در محل شهادتشان دفن کرد و هم در صورت مصالح عمومی مانند ترویج فرهنگ دفاع، ایشار و شهادت در اماکن مخصوص و حتی در املاک شخصی خودشان دفن کرد.

نسبت به دفن جنازه افراد در ملک شخصی خود، در کتاب‌های فقهی متأخران مطلب خاصی بیان نشده است. در کتاب عروة الوثقی در سه مسئله پی‌درپی، مکان‌هایی که نمی‌توان در آن‌ها جنازه‌ای را دفن کرد، آورده که عبارت است از ۱. دفن مسلمان در مقبره کفار، ۲. دفن مسلمان در مزبله و مکان‌هایی که باعث هتک حرمت جنازه مسلمان می‌شود و ۳. دفن در مکان‌های غصبی و مکان‌هایی مانند مساجد و مدارس که برای غیر از دفن وقف شده‌اند (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۴۳۸). همچنین، از مکان‌هایی که دفن در آن‌ها کراهت دارد، دفن در خانه‌ها عنوان شده است که تقریباً همه محشین عروه آن را پذیرفته‌اند (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۴۴۶). برای جواز دفن در ملک شخصی، ادله ذیل قابل استحصال است.

۱.۱.۲. سنت معصومان (علیهم السلام)

یکی از ادله معتبر برای استخراج احکام شرعی سنت معصومان (علیهم السلام) است. سنت معصومان (علیهم السلام) عبارت از قول، فعل و تقریر آن‌هاست (مظفر، ۱۳۷۰، ج ۲، ص. ۵۷)؛ هرچند در بخش فعل، جزو ادله لبی به شمار می‌آید و عیار ادله لفظی را ندارد. درباره مکان دفن حضرت زهرا (سلام الله علیها) دیدگاه‌های مختلفی میان اندیشمندان

مطرح شده از جمله اینکه دفن ایشان در منزل خود حضرت عنوان شده است. ملا صالح مازندرانی در این برداشت به فقره «و البائنة فی الثری ببقعتک» استناد کرده است (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۷، ص ۲۰۸). این موضوع کاشف از جواز دفن در املاک شخصی از منظر سنت عملی معصومان (علیهم‌السلام) است. درحقیقت، این موضوع نشان‌دهنده سنت مستمر معصومان نیست، بلکه نشان‌دهنده جواز آن است.

۲.۱.۲. عدم ردع شارع

ممکن است گفته شود سیره معصومان مختص به موارد خاص و در اصطلاح اصولی، واقعه خارجی بوده است. در پاسخ به این اشکال می‌توان به تحقق سیره متشرعه استناد کرد. علامه شعرانی در تعلیقه بر شرح اصول کافی ملا صالح مازندرانی در این قسمت بیان داشته که دفن در منزل شخصی رایج و متداول بوده است (مازندرانی، ۱۳۸۲ق، ج ۷، ص ۲۰۸). این بیان نشان می‌دهد که گذشته از سیره عملی معصومان (علیهم‌السلام)، سیره مسلمین هم تحقق یافته است و عدم ردع شارع از این کار، صحت آن را تأیید می‌کند. بنابراین، با توجه به اینکه به‌رغم دفن در املاک شخصی، در خلال سالیان حضور معصومان در میان مردم دیده نشد که هیچ معصومی از این عمل نهی کرده باشد. این عدم ردع، خود دلیلی بر مشروعیت تدفین در املاک شخصی است.

توضیح اینکه، اگر در مانحن فیه، سلوک خارجی نسبت به مصداق محقق بوده و ارتکاز عقلایی نیز در زمان شارع وجود داشته باشد، تحقق سیره مبنی بر جواز دفن در املاک شخصی مسلم است (رفیعی علوی و محبوب، ۱۴۰۰، ص ۱۱۷). در برخی منابع فقهی اهل سنت نیز آمده است «رسمی که از زمان پیامبر خدا (صلی‌الله علیه و آله) تا به امروز دنبال می‌شود، دفن کردن جنازه با اجساد مسلمانان است» (ابن عثیمین، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۲۳۵).

۳.۱.۲. تسلط مالک بر اموال خویش

در لزوم مباح بودن مکان دفن، به حرمت تصرف بدون اذن در مال غیر استناد شده است (خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۹، ص ۳۰۸). این استدلال نشان می‌دهد که شرط لازم و کافی برای دفن، تنها اذن داشتن از مالک زمین برای دفن است؛ چه اذن عام از باب وقف زمین برای دفن جنازه و چه اذن خاص در مورد جنازه فرد معینی. از چنین شرطی، جواز دفن در ملک خود شخص قابل برداشت است؛ زیرا با اذن داشتن از مالک، شرط لازم و کافی حاصل می‌شود. همچنین، محقق خوئی در

تحلیل جواز نبش قبر جنازه دفن شده در مکان غصبی بیان می‌دارد که تکلیف واجب، دفن در زمین مباح است و هیچ اشاره‌ای به عدم جواز در ملک شخصی نمی‌کند (خویی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص. ۳۵۲). وی در فرع مربوط به اذن مالک در دفن جنازه در ملک شخصی و رجوع از اذن بعد از دفن جنازه هم ضمن بیان فتاوی محقق همدانی، هیچ اشاره‌ای به نامشروع بودن دفن در املاک شخصی نکرده است (خویی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص. ۳۵۷).

مجموع این فتاوی و عدم ورود فقها به منع دفن در ملک شخصی اشخاص، به تسلط مالک بر ملک و مال خود که برگرفته از حدیث معروف «الناس مسلطون علی اموالهم» (ابن ابی‌جمهور، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص. ۲۲۲) است، متکی است.

در جواز دفن در ملک شخصی به اموری مانند گران بودن قیمت قبر به‌ویژه در شهرهای بزرگ و عدم تمکن مالی بستگان متوفا برای دفن در مقابر عمومی نیز می‌توان اشاره کرد. پذیرش این موضوع به‌عنوان قاعده کلی مشکل است و باید متناسب با شرایط و هزینه‌های مناطق مختلف به آن نگریست.

۲.۲. عدم جواز دفن در املاک شخصی

اغلب فقهای عامه، دفن در خانه و ملک شخصی را مباح دانسته‌اند (ابن قدامه، ۱۹۶۸م، ج ۲، ص. ۳۷۹؛ مواق مالکی، ۱۹۹۴م، ج ۳، ص. ۵۵؛ میاره مالکی، ۲۰۰۸م، ص. ۳۲۰) و برخی مانند شافعیه و حنابلّه مکروه می‌دانند (نووی، بی‌تا، ج ۵، ص. ۲۸۳؛ شربینی، ۱۴۱۵ق، ج ۲، ص. ۵۲). باین‌حال، فقهای مثل ابن عابدین نیز جز نسبت به دفن پیکر پیامبران الهی (علیهم‌السلام) در منازلشان، قائل بر منع دفن در املاک شخصی هستند (ابن عابدین، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص. ۲۳۵).

دلیل مانعین، روایت رسول خدا (صلی‌الله‌علیه و آله) است که فرمود «لَا تَجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ مَقَابِرَ إِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْفِرُ مِنَ الْبَيْتِ الَّذِي تُقْرَأُ فِيهِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ» (نیشابوری، بی‌تا، ج ۱، ص. ۵۳۹). ظاهر این حدیث، مقتضی نهی مطلق از دفن در خانه‌هاست (عسقلانی، ۱۳۷۹ق، ج ۱، ص. ۵۲۹). باین‌حال، این برداشت از روایت نادرست است؛ زیرا مراد این است که اگر در خانه‌ای قرآن خوانده نشود، شبیه قبر خواهد بود نه اینکه مراد، دفن در منزل باشد (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۵، ص. ۶۵؛ مرادی، ۱۳۹۵، ص. ۴۳). فقیهان شیعه نیز (مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۲، ص. ۴۹۳) این شرح را درباره روایت پذیرفته و آن را بر ترک نکردن قرائت قرآن حمل کرده‌اند. بنابراین، مشهور اهل سنت نیز دفن در

املاک شخصی را مورد پذیرش قرار داده‌اند.

۳. حکم دفن اموات در املاک شخصی از منظر فقه اجتماعی

از مطالب پیشین روشن شد که حکم اولیه فقهی دفن اموات در املاک شخصی هیچ منع شرعی و قانونی ندارد. با این حال، نظر به نظام کلی فقه و قانون و لزوم تأمین سعادت دنیوی و اخروی همه انسان‌ها در سایه عمل به شریعت، به حکم فقه اجتماعی، آسیب‌های زیادی در این کار وجود دارد. براینکه این آسیب‌ها، منع دفن جنازه در املاک شخصی است. برخی از ادله‌ای که می‌توان برای این موضوع بدان تمسک جست، شامل موارد زیر است.

۱.۳. آسیب‌های روانی

جنازه، قبر و قبرستان از واژه‌های تلخی است که حتی شنیدنشان هم روان انسان را به هم می‌ریزد. ایجاد قبر و مقبره در نزدیکی مناطق مسکونی و محل فعالیت اشخاص ممکن است موجب حس رخوت، سستی، ناتوانی و ناامیدی در افراد شود. ترس از مرده یا Necrophobia نوع خاصی از فوبیا و شامل ترس از مرده و چیزهایی است که با مرگ ارتباط دارد. فرد مبتلا به این فوبیا ممکن است از اجساد مرده و چیزهایی مانند تابوت، سنگ قبر و قبرستان بترسد.

عموم افراد از رفت‌وآمد شبانه در قبرستان‌ها ترس دارند. حال اگر در خانه‌های مسکونی جنازه‌ای دفن شود، این ترس به درون محیط زندگی کشیده می‌شود.

یکی از بزرگ‌ترین رذایل اخلاقی، ترساندن مؤمن است که روایات تأکید بر عقوبت شدید این رذيله در قیامت دارد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص. ۳۶۸). اخافه مؤمن یعنی اینکه کسی، یک عمل بدنی و لسانی انجام دهد که این عمل او باعث ترس در دل برادر مؤمن شود. مسلماً دفن در منزل شخصی برای برخی افراد موجب ترس و وحشت و اختلال روحی و روانی است. این آسیب به قدری جدی است که در کلان‌شهر قم که در برخی پژوهش‌ها، بیشتر مورد توجه بوده، در مقوله ایجاد قبرستان جدید در منطقه پردیسان این‌گونه بیان شده است «نکته دیگر، اثرات روحی و روانی است که ایجاد آرامستان در همه اطراف شهر دارد. با گسترش شهر قم و تبدیل آن به کلان‌شهر باید دسترسی آسان به آرامستان برای تمام مردم وجود داشته باشد، اما این بدان معنا نیست که برای شهری که امکانات رفاهی و تفریحی کمی دارد، در هر نقطه‌ای از شهر، قبرستان و گورستان ساخته شود؛ ضمن اینکه با وجود مسیر رودخانه قم که اخیراً به نام بلوار شهید سلیمانی

نام‌گذاری شده است، دسترسی مردم ساکن منطقه پردیسان به مهم‌ترین آرامستان قم یعنی آرامستان بهشت معصومه فراهم است و همچنین، با احداث پل مرجعیت، دسترسی منطقه پردیسان به آرامستان بقیع وجود دارد و بنابراین، نیازی به احداث آرامستان دیگری در قم و منطقه پردیسان وجود ندارد. به شهر باید مانند موجود زنده نگاه کرد؛ همان‌طور که آسیب یک قسمت از بدن بر کارکرد تمام بدن اثر منفی بر جا می‌گذارد، تعریف کاربری نادرست در یکی از مناطق شهری هم به همین‌گونه خواهد بود» (خبرگزاری قم فوری، کد خبر: ۲۰۳۴)¹.

۲.۳. شیوع بیماری‌های جسمی

بهداشت محیط زندگی از نیازهای اصلی هر فرد است. زیرساخت‌های دولتی و شبکه بهداشت و درمان نیز به دنبال تأمین این نیاز همگانی است. قبرستان‌ها می‌توانند یکی از مکان‌های مخاطره‌آمیز در برهم زدن بهداشت محیطی و ایجاد بیماری‌ها باشند. مرگ‌ومیرهای ناشی از بیماری‌های مختلف، همه روز جان افراد زیادی را می‌گیرد. بیشتر این بیماری‌ها هم خطرناک است و هم دیگران را به‌راحتی آلوده می‌کند.

اگر دفن جنازه در املاک شخصی مجاز بود، در دوران شیوع بیماری کرونا هم اجساد در منازل دفن می‌شدند و روشن است که این کار باعث فاجعه انسانی می‌شد. فارغ از بیماری‌های حادی مثل کرونا، رواج دفن اموات در املاک شخصی و در مجتمع‌های مسکونی، با پیشینه بیماری‌های مختلفی که در بین جنازه‌ها وجود دارد، زمینه‌ساز شیوع آلودگی و بیماری انسان می‌شود. این مضرات مصداقی از القای نفس در هلاکت باشد که قرآن کریم از آن نهی کرده است و می‌فرماید: «وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره، ۱۹۵).

۳.۳. شیوع آلودگی‌های محیطی

قبرستان‌ها یکی مکان‌های مملو از آلودگی و بیماری هستند. این آلودگی‌ها به‌قدری خطرناک است که در هشتمین همایش زمین‌شناسی مهندسی و محیط‌زیست ایران در سال ۱۳۹۲، مقاله «بررسی اثرات آلودگی ناشی از قبرستان وادی رحمت تبریز بر آبخوان منطقه» در این خصوص ارائه شده است و قابل توجه است (محمدی و همکاران، ۱۳۹۲).

۱. رک: <https://www.qomefori.ir/news/2034>

در این مقاله که پژوهشی میدانی در سوابق پژوهشی مسئله است، آمده است «قبرستان اصلی تبریز به دلیل قرار گرفتن در ارتفاع زیاد (نسبت به آبخوان دشت تبریز) و قرار گرفتن روی توف‌های آتشفشانی سهند، مستعد انتشار آلودگی به آبخوان منطقه است. به‌منظور بررسی آلودگی‌های احتمالی منتشرشده از این قبرستان، ۱۶ نمونه آب زیرزمینی از چاه‌ها، چشمه‌ها و قنات‌های داخل و اطراف قبرستان وادی رحمت (در دو مرحله) نمونه‌برداری شد و خواص فیزیکوشیمیایی و میکروبی آن‌ها مورد ارزیابی قرار گرفت. نتایج آنالیز هیدروشیمی نمونه‌های آب نشان داد که در نمونه‌های برداشت‌شده از داخل قبرستان، غلظت عناصری نظیر کلسیم، منیزیم و سولفات بالاست که مقایسه آن‌ها با نمونه زمینه نشان می‌دهد، این عناصر از محصولات واپاشی اجساد انسان هستند و غلظت بالای آن‌ها در نمونه‌های آب زیرزمینی محل قبرستان حاکی از انتقال شیرابه ناشی از تجزیه اجساد به آبخوان است. نتایج آزمایش‌های میکروبیولوژیکی نشان داد که به‌جز اشریشیاکلی، کلونی‌های قابل توجهی در نمونه‌های کشت‌یافته در محیط‌های TSA, EMB و Pour plate نمونه‌های برداشت‌شده از پایین‌دست قبرستان (نسبت به جهت جریان آب زیرزمینی) وجود دارد که نشان‌دهنده انتقال آلاینده‌های میکروبی از محل قبرستان به زمین‌های اطراف است. این آلاینده‌ها، قنوات منطقه را نیز که برای آبیاری و شرب استفاده می‌شود، آلوده کرده‌اند. عمق کم آب زیرزمینی و بدنه نفوذپذیر آبخوان که از جنس توف‌های سست آتشفشانی است و نیز حجم زیاد دفن اجساد در این قبرستان، باعث افزایش تأثیر آلاینده‌های آن شده است».

۴.۳. ضرر و زیان مادی به وراثت و املاک دیگران

دفن جنازه در ملک شخصی باعث ضرر به اموال ورثه و دیگر همسایگان می‌شود. برخی از فقهای امامیه و اهل سنت هم بیان داشته‌اند که دفن در قبرستان برتر از دفن در خانه شخصی است؛ زیرا جلوی ضرر و زیان بر زنده‌ها از جمله وراثت را می‌گیرد (شهید اول، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص. ۱۲؛ حلی (محقق)، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص. ۳۳۶؛ ابن قدامه، ۱۹۶۸م، ج ۲، ص. ۳۷۹). علامه حلی نیز بیان داشته که بهتر است جنازه در قبرستان عمومی دفن شود؛ زیرا با این کار، وراثت منازل خود را توسعه می‌دهند و از کل ملکی که به ارث مانده است، استفاده می‌کنند (حلی (علامه)، ۱۴۲۰ق، ج ۱، ص. ۱۳۳).

دین اسلام به قدری در آسیب نرساندن به همسایه‌ها و شرکای تجاری حساس است که حق

شفعه را برای جلوگیری از ضرر احتمالی شریک تأسیس کرده که حکم تشریع آن، متضرر نشدن شریک بوده است (بجنوردی، ۱۴۲۸ق، ج ۸، ص. ۱۴۵؛ ابن قدامه، ۱۹۶۸م، ج ۵، ص. ۲۳۳). در چنین نگاهی که شفعه برای جلوگیری از ضرر تأسیس شده، دفن میت در ملک شخصی قطعاً مبعوض شارع بوده است. حتی با این استدلال می‌توان گفت حکم اولیه اسلام، نهی از دفن در ملک شخصی است؛ زیرا قبر درون خانه، عیب بزرگی در ملک به شمار می‌آید (مواق مالکی، ۱۹۹۴م، ج ۳، ص. ۵۵)؛ هم در ملک خود میت و هم در ملک همسایه‌ها.

در فقه امامیه جواز جابه‌جایی جسد از ملک خریداری شده مطرح و بیان شده است که اگر جنازه‌ای در قبری [که ملک شخص خاصی است] دفن شود، مشتری می‌تواند جنازه را به جای دیگری منتقل کند؛ هرچند بهتر است جابه‌جا نکند (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص. ۱۸۸)؛ البته محقق حلی این دیدگاه را مستلزم نیش قبر دانسته و جواز جابه‌جا کردن جنازه را نپذیرفته است (حلی محقق، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص. ۳۳۷).

برخی فقیهان معتقدند این کار باعث ضرر به ملک مالک و نقصان در آن نمی‌شود؛ زیرا دفن جنازه هیچ مانعیتی در انتفاع از آن ایجاد نمی‌کند و مالک زمین می‌تواند مانند پیش از دفن شدن جنازه، از آن بهره‌برد (خویی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص. ۳۵۴). با پذیرش ضرری نبودن این کار، به قاعده لاضرر نمی‌توان تمسک کرد. اشکال دوم تمسک به قاعده لاضرر در این مورد، مخالفت آن با امتنان دانسته شده است؛ زیرا قاعده لاضرر، جزو قواعد امتنان است و حکم به جواز اخراج جنازه از قبری که در ملک غیر است، هرچند امتنان به صاحب ملک است، در حق میت، امتنان نیست؛ زیرا بدن وی بدون دفن، در معرض تلف قرار می‌گیرد. از این رو، حتی اگر به صورت غصبی دفن شده باشد، مالک زمین نمی‌تواند جنازه را خارج کند برخلاف جواز اخراج غاصب زنده (خویی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص. ۳۵۴).

منع دفن در ملک غیر به دفن در ملک مستأجره هم سرایت می‌کند؛ زیرا منافع، به تملیک مستأجر درآمده است و دفن جنازه در ملک با استفیای منافع توسط وی منافات دارد (خویی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص. ۳۵۴).

اگر هم اشتباهی در ملک غیر دفن شود و مالک راضی نباشد، صاحب جواهر معتقد است بقای جنازه در ملک غصبی، حکم حدوث دفن در ملک غصبی را دارد و مالک نمی‌تواند آن را خارج کند؛ هرچند حکم به احتیاط در پرداخت قیمت زمین و راضی کردن مالک داده است (نجفی،

۱۳۶۲، ج ۴، ص. ۳۵۴)، اما آیت‌الله خویی معتقد است در این صورت مالک می‌تواند نبش قبر و جنازه را از ملک خود خارج کند؛ زیرا دفن در ملک غیر بدون رضایت مالک صورت گرفته است (خویی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص. ۳۵۵)؛ البته اگر دفن میت در ملک غیر با اذن مالک صورت گرفته باشد، مالک حق رجوع از اذن خود را ندارد و حرمت نبش قبر شامل این مورد می‌شود؛ چه اذن وی تبرعی بوده و چه عوض برای آن گرفته باشد؛ زیرا اذن در دفن، به وقف برای دفن برمی‌گردد. باین حال، او قبل از دفن می‌تواند از اذن خود برگردد مگر اینکه ضمن عقد لازم شرط شده باشد (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص. ۴۵۳).

گفتنی است دفن میت در خانه و ملک شخصی در کمترین حالت ممکن، نوعی ترک اولی است؛ زیرا غیر از ضررهایی که گذشت، باعث محرومیت جنازه از دعای همگان می‌شود؛ زیرا رفت‌وآمد عمومی به قبرستان باعث ترحم عابران می‌شود و برای همه اموات، طلب دعای خیر می‌کنند (ابن قدامه، ۱۹۶۸م، ج ۲، ص. ۳۷۹). از سویی روبه‌رو شدن مکرر با قبر درون منزل یا حیاط، حزن و اندوه انسان را زنده می‌کند. ارتکاز متشرعه بیان می‌کند که دفن میت در مقبره‌های عمومی ترجیح دارد و چه‌بسا دفن در املاک شخصی را ممنوع بداند. دعا‌های وارد شده در ورود به قبرستان نیز این مقوله را تأیید می‌کند آنجا که به همه اهل قبرستان سلام می‌دهد و می‌گوید: «السَّلَامُ عَلَى أَهْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مِنْ أَهْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ يَا أَهْلَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ بِحَقِّ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ كَيْفَ وَجَدْتُمْ قَوْلَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مِنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ...» (مجلسی، ۱۳۶۸، ج ۹۹، ص. ۳۰۱). خطاب جمع در این دعاها، استمرار سیره و حتی ارتکاز متشرعه را بر دفن در مقابر عمومی نشان می‌دهد.

از این روست که سیره و ارتکاز متشرعه با درک این برکات معنوی، بر این بوده‌اند که اموات را در قبرستان عمومی و نه در منازل و املاک شخصی دفن کنند.

عدم جواز دفن با دلایل دیگری مانند نظم عمومی اجتماعی، امکان ارتکاب قتل و کتمان حقیقت در پی دفن جسد در گوشه‌وکنار باغ‌ها و زمین‌های شخصی نیز تأیید می‌شود. از این رو مصالح عمومی ایجاب می‌کند از دفن اجساد در املاک شخصی به‌عنوان رویه رایج میان عموم مردم جلوگیری شود. با این حال، اگر در موارد مشخصی در چهارچوب قوانین از پیش تعیین شده، دفن میت در خانه شخصی با آسیب‌های پیش‌گفته همراه نباشد، دفن وی در ملک شخصی با هیچ محذور فقهی مواجه نیست. این مضرات، در برخی محیط‌های روستایی ممکن است وجود نداشته

باشد و حتی ممکن است دفن چهره شاخص در برخی موارد نه تنها از بین برنده آسیب‌های روانی شود و هیچ ضرری برای وراثت و همسایگان نداشته باشد، بلکه موجب ارتقایی برای ورثه و منطقه جغرافیایی قلمداد شود. در این موارد هیچ محذور فقهی برای دفن به نظر نمی‌رسد. با این تحلیل است که می‌توان دفن برخی اشخاص شناخته‌شده در ملک شخصی را تبیین کرد.

۴. دفن اموات در املاک شخصی از منظر حقوق موضوعه ایران

ماده ۳۰ قانون مدنی بیان می‌دارد «هر مالکی نسبت به مایملک خود حق همه‌گونه تصرف و انتفاع دارد مگر در مواردی که قانون استثنا کرده باشد». این ماده، به‌طور مطلق، تصرفات را که موجب ضرر همسایه می‌شود، منع کرده که این اطلاق با ماده ۱۳۲ محدود شده است. ماده ۱۳۲ قانون مدنی بیان می‌دارد: «کسی نمی‌تواند در ملک خود تصرفی کند که مستلزم تضرر همسایه شود مگر تصرفی که به‌قدر متعارف و برای رفع حاجت یا رفع ضرر از خود باشد».

در صورتی که فرض شود دفن میت در ملک خود با هیچ‌یک از قیود یادشده در ماده ۱۳۲ منافات ندارد؛ یعنی موجب تضرر همسایه نشود و به‌قدر متعارف و برای رفع حاجت باشد، با مواد و اصول قانون مدنی مابینتی ندارد. با این حال، در سال ۱۳۱۹، آیین‌نامه‌ای با عنوان آیین‌نامه مرده‌شوی‌خانه و گورستان در ۳۷ ماده به تصویب رسید که در ماده ۲۱ آن به‌صراحت این‌گونه مقرر شده است که «دفن و امانت‌گذاشتن درگذشتگان در غیر از گورستان‌های رسمی ممنوع است». ماده ۳۷ نیز به وضع ضمانت اجرای کیفری در این خصوص پرداخته و مقرر داشته است:

«الف. چنانچه متخلف از متصدیان و مسئولین نگاهداری و اداره مرده‌شوی‌خانه و گورستان باشد و از مواد ۳، ۶، ۱۱، ۱۳ و ۲۶ (شق الف و ج) و ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳ و ۳۴ تخلف کند، به حبس تکدیاری از یک تا هفت روز و جزای نقدی از ۵ تا ۵۰ ریال یا به یکی از این دو کیفر خواهد رسید و مراتب در پشت پروانه آن‌ها قید می‌شود. چنانچه در ظرف سال، اشخاص نام‌برده سه محکومیت به شرح فوق پیدا کنند، پروانه آن‌ها پس گرفته می‌شود.

ب. هرگاه کارکنان بنگاه‌های نام‌برده از مواد ۴، ۵، ۷، ۸، ۹، ۱۲، ۱۳، ۱۵، ۱۷، ۱۸، ۲۱، ۲۳، ۲۴ و ۲۵ تخلف کنند، به حبس تعزیری از ۱ تا ۳ روز و غرامت از ۳ تا ۳۰ ریال یا به یکی از این دو کیفر محکوم می‌شوند.

همچنین، اگر ثابت شود مسئولین و متصدیان بنگاه در نظارت و اجرای تکالیف کارکنان به شرح

بند ب غفلت ورزیده‌اند، به کیفر مقرر در بند الف این ماده خواهند رسید».

در قوانین پس از انقلاب، ماده ۶۳۵ قانون مجازات اسلامی اشعار می‌دارد «هرکس بدون رعایت نظامات مربوط به دفن اموات، جنازه‌ای را دفن کند یا سبب دفن آن شود یا آن را مخفی نماید، به جزای نقدی از یک صد هزار تا یک میلیون ریال محکوم خواهد شد». برخی نویسندگان جزایی صرف دفن کردن مردگان را بدون رعایت نظامات باعث تحقق جرم موضوع ماده ۶۳۵ دانسته و رعایت یا عدم رعایت موازین شرعی را در تحقق این جرم مؤثر ندانسته‌اند (گلدوزیان، ۱۳۸۷، ص. ۳۶۷).

در خصوص این آیین‌نامه و اعتبار حقوقی آن نکاتی چند حائز توجه است. نخست اینکه، آیا آیین‌نامه می‌تواند قانون را تخصیص بزند؟ به عبارت دیگر، آیا قید لزوم دفن در آرامستان‌های عمومی می‌تواند به عنوان قیدی خارج از ماده ۳۰ قانون مدنی، این ماده را تخصیص بزند؟ پیش از پاسخ ضروری است توجه شود که در مانحن فیه اتخاذ هر کدام از قواعد چهارگانه مانند قاعده تسلیط، قاعده احترام، قاعده تبعیت و قاعده ید (سجولی و کیخا، ۱۴۰۱، صص. ۶۲۹ و ۶۳۰) تأثیری بر موضوع ندارد. برخی حقوق‌دانان معاصر، ماده ۱۳۲ را حدود اولیه حق مالکیت بیان کرده و نظریه حق هرگونه دخل و تصرف بدون قید را متروک دانسته‌اند و معتقدند در عصر کنونی قیود مالکیت از هر زمانی بیشتر است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ص. ۹۲).

در خصوص تخصیص قانون به وسیله آیین‌نامه نیز هر چند در اصل جواز این عمل، اختلاف نظر وجود دارد و ممکن است بتوان غیرموجه بودن این موضوع را مستدل کرد، اما مقنن ایران حتی بعد از انقلاب نیز، در مواردی با آیین‌نامه اقدام به تخصیص قانون کرده است. برای مثال، آیین‌نامه ازدواج مردان ایرانی با زنان خارجی آواره (دارنده کارت هویت ویژه اتباع خارجی) مصوب ۱۳۸۱/۰۲/۱۷ که از لحن آیین‌نامه، برخلاف قانون، چنین برمی‌آید که اصل بر ممنوعیت ثبت چنین ازدواج‌هایی است و ثبت چنین ازدواج‌هایی به طور استثنایی در حالتی مجاز است که مرد ایرانی، تشریفات مقرر در این آیین‌نامه را طی کرده باشد (حیاتی، ۱۳۹۳، صص. ۹۷-۹۸). با تفتن در این موضوع، یکی از قیودی که به ضرس قاطع بر مالکیت یادشده در ماده ۳۰ وارد شده است، دفن میت در ملک شخصی خود است.

دومین اشکال که ممکن است گرفته شود، این است که این آیین‌نامه با اصل ۴ قانون اساسی که

ابتنای همه قوانین را بر اساس موازین اسلام دانسته و تصویب آن متأخر از آیین‌نامه مزبور است، منافات دارد و تردیدی نیست که تمام قوانین متغیر و عرفی نیز باید «منطبق و مبتنی بر موازین اسلامی» باشد. از این رو تشریع قوانین متغیر از نظر فقهای دخیل در تدوین قانون اساسی، منافات و معارضتی با مبنای مسلم فقهای امامیه یعنی انحصار تشریع به خداوند که در اصل ۲ قانون اساسی نیز مورد تصریح قرار گرفته است، ندارد (الشریف، ۱۳۹۲، ص. ۵۴۰) و از آنجاکه حکم اولی اسلام، جواز دفن در ملک شخصی است، بنابراین، در حقوق موضوعه کنونی وجهی برای اعتنا به آیین‌نامه وجود ندارد.

این اشکال نمی‌تواند محل توجه باشد؛ زیرا اولاً، انطباق با موازین اسلامی در صورتی که متضمن تقید به قیدی برای حفظ مصالح عمومی باشد، ضروری است قید مزبور رعایت شود و از این حیث، انطباق نمی‌تواند با طلاقه مورد توجه قرار گیرد. برای مثال، هرچند ثبت ازدواج و طلاق در زمره احکام اولیه اسلام نیست، اما با توجه به مصالح عمومی، مقنن عدم ثبت را مواجه با ضمانت اجرای کیفری کرده است. ماده ۴۹ قانون حمایت خانواده عدم ثبت ازدواج دائم، طلاق یا فسخ نکاح یا ثبت انفساخ نکاح و اعلام بطلان نکاح یا طلاق را با افزودن بر الزام به ثبت، به پرداخت جزای نقدی درجه پنج یا حبس تعزیری درجه هفت مواجه ساخته است.

بنابراین، ممکن است حتی با توجه اقتضائات زمان و مکان که از مقومات اجتهاد صحیح است، گفته شود که جواز تدفین در ملک شخصی امروزه از احکام اولیه اسلام نیست. ثانیاً، همان‌طور که به تفصیل بیان شد، از بعد احکام اجتماعی اسلام، جواز دفن شخص در ملک شخصی مقید به قیودی است که با فقدان آن‌ها، حکم اسلام بر منع جواز است.

موضوع شایان بحث دیگر اینکه، اگر با دفن میت در ملک شخصی اضرار به دیگری وارد شود، مثلاً محل کسب دیگری با تعطیلی یا عدم فروش اجناس مواجه شود، آیا این خسارت باید جبران شود؟ مفاد ماده ۱۳۲ قانون مدنی و نظر مشهور فقیهان بر عدم جبران خسارت است. دلیل این موضوع را تصرفات مالکانه مالک می‌دانند که چون در ملک خود و به اندازه متعارف انجام شده است، اخذ خسارت از وی را ناموجه می‌سازد. با این حال، به نظر می‌رسد مشروعیت تصرف مساوی با عدم ضمان نباشد. برای مثال، تصرفات پزشک برای درمان مشروع است، اما در صورتی که موجب فوت شخص شود، وی مسئول جبران خسارت است. درست به همین دلیل است که برخی نویسندگان معتقدند باید ماده ۱۳۲ قانون مدنی را به حکم تکلیفی و جواز تصرفات

حمل کرد، اما اگر این تصرفات موجب ورود ضرر به دیگری شود، زیان‌دیده مستحق جبران خسارت و مالک نیز ملتزم به جبران آن است. پس تنها فایده اصلی ماده در این است که او قابل مجازات نیست و این موضوع مانع مسئولیت مالک یا متصرف به جبران خسارات وارد شده به شخص دیگر در نتیجه تصرف اضرائی مشروع نیست (باریکلو، ۱۳۹۰، صص. ۱۴۰-۱۴۳). برخی دیگر از نویسندگان نیز بر مبنای قاعده لاضرر همین نظر را داده و مشروعیت تصرف را نافی ضمان و مسئولیت مالک ندانسته‌اند. (یزدانیان، ۱۳۸۶، ص. ۱۱۵).

از دیگر ادله منع دفن، می‌توان به برهم خوردن نظم عمومی اجتماعی، امکان ارتکاب قتل و کتمان حقیقت اشاره کرد. نظم عمومی بسیار انعطاف‌پذیر و عدم قاطعیت آن قابل انتقاد است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۲، صص. ۱۴۶-۱۴۹)، اما امکان ارتکاب قتل و کتمان حقیقت بسیار محل تأمل است. نگارندگان برای پیشگیری از چنین موضوعی، اخذ مجوز رسمی دفن را در نظر داشته و بیان کرده‌اند. بنا بر موارد مطروحه، از منظر قانونی دفن اشخاص در املاک شخصی تصرفی خلاف قانون به معنی عام است که حتی در صورتی که این دفن در حد متعارف و برای رفع حاجت و بدون اضرار به غیر باشد، غیرقانونی و موجب ضمان مالک است. از سویی این موضوع مواجهه با مسئولیت کیفری است که بر اساس ماده ۶۳۵ مجازات اسلامی (تعزیرات) به جزای نقدی از یک صد هزار تا یک میلیون ریال محکوم خواهد شد. قانون مجازات، تعلق کیفر را منوط به عدم رعایت نظامات دانسته است، اما از توجه به ماده ۲۱ آیین‌نامه مرده‌شوی‌خانه و گورستان مصوب ۱۳۱۹، ممنوعیت مطلق مستفاد می‌شود که این موضوع نمی‌تواند باطل‌اقه مورد پذیرش باشد. بنابراین، شایسته است مقنن اقدام به وضع قیودی برای صدور جواز دفن در ملک شخصی کند. برای مثال، اگر دفن میت در ملک شخصی بیش از حد متعارف، سبب آسیب‌های روانی، شیوع بیماری‌های جسمی، شیوع آلودگی‌های محیطی و ضرر و زیان به غیر نشود و تنها پس از اخذ مجوز رسمی دفن مجاز دانسته شود.

نتیجه‌گیری

دفن میت در ملک شخصی از دیرباز طرف عمل برخی اشخاص بوده است. مبنای این مسئله در فقه اسلامی، مالکیت شخص بر مایملک است. براین اساس، شخص متمکن از انحاء تصرفات بوده و دفن میت نیز در زمره این تصرفات است. در مقابل مخالفان دفن در ملک شخصی که بر تفسیری

نادرست از یک روایت مبتنی است، حکم اولیه اسلام که توسط فقیهان بیان شده، دقیقاً منطبق بر جواز دفن در ملک شخصی است. با این حال از لحاظ فقه اجتماعی، این جواز با آسیب‌هایی همراه است. دفن شخص در ملک شخصی در اغلب موارد موجب آسیب‌های روانی، شیوع بیماری‌های جسمی، آلودگی‌های محیطی و ضرر و زیان به دیگران می‌شود که این امورات موانعی بر پذیرش حکم اولیه جواز است. در حقوق موضوعه ایران، ماده ۳۰ قانون مدنی انحای تصرفات را برای مالک مجاز شناخته است. با این حال، در ماده ۱۳۲ برخی قیود دیگر تحدید مالکیت افزوده شده است. افزون بر موارد فوق، ماده ۲۱ آیین‌نامه مرده‌شوی‌خانه مصوب ۱۳۱۹، به‌صراحت دفن اموات را در ملک شخصی ممنوع دانسته است که در صورت پذیرش تخصیص قانون به‌وسیله آیین‌نامه، مسلماً از موارد تخصیص ماده ۳۰ قانون مدنی است. در صورتی‌که این تخصیص پذیرفته نشود، با توجه به قیود یادشده در ماده ۳۰ قانون مدنی و نیز قیود یادشده بر اساس فقه اجتماعی، نمی‌توان حکم به جواز این موضوع را در نظام حقوقی ایران باطل‌اقه صادر کرد. این موضوع با توجه به ماده ۶۳۵ قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) به‌روشنی شایان دریافت است. از سوی دیگر، افزون بر ضمانت اجرای کیفری، اگر دفن میت در ملک شخصی به هر شکلی موجب اضرار به غیر شود، به نظر می‌رسد به‌رغم نظر مشهور بر عدم ضمان، جواز دفن مساوی با عدم ضمان نباشد. بنابراین، در این موارد جبران خسارت مدنی نیز باید صورت پذیرد. لازم به توجه است که ممنوعیت مطلق دفن نیز با توجه به حکم اولیه اسلام و سیره مسلمانان در طول تاریخ شایان دفاع نیست و با نقض مکرر قانون مواجه می‌شود. بنابراین، توصیه می‌شود مقنن ضمن بنا نهادن اصلی مبنی بر ممنوعیت دفن در املاک شخصی، در صورت وجود قیودی مانند متعارف بودن دفن، عدم اضرار به غیر، عدم ایجاد آسیب‌های روانی و عدم شیوع بیماری‌های جسمی و آلودگی‌های محیطی، حکم بر عدم ممنوعیت جواز دفن در ملک شخصی را صادر کند؛ البته این امر غالباً نه به‌صورت عمومی، بلکه تنها در مواردی که فرد از مشاهیر یا علمایی باشد که مدفن ایشان باعث ترویج علم یا امور مذهبی می‌شود، مناسب خواهد بود وگرنه حکم به منع عموم، اولی به نظر می‌رسد؛ زیرا هیچ دلیل موجه و متقنی که با استناد به آن، افراد عادی با انگیزه‌های شخصی، اجازه دفن در ملک خود را داشته باشند، شایان ارائه نیست. همچنین، پیشنهاد می‌شود جسد در فضای بتونی محکم دفن شود که اگر به هر دلیلی مجبور به جابه‌جایی شدند، نبش قبر صورت نگیرد.

منابع

- ۱) قرآن کریم.
- ۲) ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین (۱۴۰۳ق). عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة (مجتبى عراقی، تصحیح و تنظیم). (جلد ۱). قم: مؤسسه سیدالشهدا (علیه السلام).
- ۳) ابن ادريس حلی، ابوجعفر محمد بن منصور بن احمد (۱۴۲۸ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی (جلدهای ۱ و ۳). چاپ ۵، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- ۴) ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵). علل الشرایع. چاپ ۱، قم: داوری.
- ۵) ابن عابدین، محمد امین بن عمر بن عبدالعزیز عابدین دمشقی الحنفی (۱۴۱۲ق). ردالمختار علی الدرالمختار (جلد ۲). چاپ ۲، بیروت: دارالفکر.
- ۶) ابن عثیمین، محمد بن صالح بن محمد (۱۴۱۳ق). مجموع فتاوی و رسائل فضیلت (جلد ۲). ریاض: دارالوطن.
- ۷) ابن قدامه مقدسی، ابو محمد موفق الدین عبدالله بن احمد بن محمد بن قدامه (۱۹۶۸م). المغنی (جلدهای ۲ و ۵). قاهره.
- ۸) ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ۹) امامی، سید حسن (بی تا). حقوق مدنی. تهران: اسلامیة.
- ۱۰) باریکلو، علیرضا (۱۳۹۰). اموال و حقوق مالی. تهران: سمت.
- ۱۱) بجنوردی، سید حسن بن آقابزرگ موسوی (۱۴۲۸ق). القواعد الفقهیه (جلد ۸). چاپ ۱، قم: الهادی.
- ۱۲) جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۸۲). صد مقاله در روش تحقیق علم حقوق. تهران: گنج دانش.
- ۱۳) جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۳۸۸). حقوق اموال. تهران: گنج دانش.
- ۱۴) جمعی از پژوهشگران (۱۴۲۶ق). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (علیهم السلام). (۳ ج)، چاپ ۱، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (علیهم السلام).
- ۱۵) حکیم، محمدتقی (۱۴۱۸ق). الاصول العامة فی الفقه المقارن. چاپ ۲، قم: بی تا.
- ۱۶) حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۱۴ق). تذکرة الفقهاء (جلد ۲). چاپ ۱، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- ۱۷) حلی، حسن بن یوسف بن مطهر (۱۴۲۰ق). تحریر الاحکام الشرعیة علی مذهب الامامیة (جلد ۱). چاپ ۱، قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
- ۱۸) حلی، نجم الدین جعفر بن حسن (۱۴۰۷ق). المعتمد فی شرح المختصر (جلد ۱). قم: مؤسسه سیدالشهدا (علیه السلام).

- ۱۹) حلی، نجم‌الدین جعفرین حسن (۱۴۰۸ق). شرائع الاسلام فی مسائل الحلال والحرام (جلد ۳). چاپ ۲، قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- ۲۰) حیاتی، علی‌عباس (۱۳۹۳). حقوق خانواده. تهران: میزان.
- ۲۱) خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۱۸ق). موسوعة الامام الخوئی (جلد ۹). چاپ ۱، قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- ۲۲) خویی، سیدابوالقاسم (۱۴۳۰ق). التنقیح فی شرح العروة الوثقی (میرزا علی غروی، مقرر). (جلد ۹). چاپ ۴، قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
- ۲۳) رفیعی علوی، سیداحسان و محجوب، سعید (۱۴۰۰). سیاست بازنگری، اصلاح و تکمیل نظام حقوقی و رویه‌های قضایی با تمرکز بر عقل و سیره عقلا در حل اختلاف دعاوی خانواده. مطالعات فقهی حقوقی زن و خانواده، ۴ (۸)، صص. ۱۰۳-۱۳۴.
- ۲۴) سنچولی، زینب و کیخا، محمدرضا (۱۴۰۱). کاوشی نو در جهت رفع تعارض بین ماده ۳۸ قانون مدنی با قوانین موضوعه محدودکننده مالکیت خصوصی. پژوهشنامه حقوق اسلامی، ۲۳ (۴)، صص. ۶۲۱-۶۵۲. doi: 10.30497/law.2022.243232.3269
- ۲۵) شبیری زنجانی، سید موسی (۱۳۹۶). استفتائات (جلد ۱)، قم: مرکز فقهی امام محمد باقر (علیه السلام).
- ۲۶) شربینی، شمس‌الدین محمد بن احمد الخطیب (۱۴۱۵ق). مغنی المحتاج الی معرفة معانی الفاظ المنهاج (جلد ۲). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ۲۷) الشریف، محمد مهدی (۱۳۹۲). منطق حقوق پژوهشی در منطق حاکم بر تفسیر و استدلال حقوقی. تهران: سهامی انتشار.
- ۲۸) شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۹ق). ذکر الشیعة فی احکام الشریعة (جلد ۲). قم: مؤسسه آل‌البیت (علیهم السلام).
- ۲۹) شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالک الافهام الی تنقیح شرایع الاسلام. چاپ ۱، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه.
- ۳۰) شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۳۵ق). الروضة البهیة. قم: مجمع الفکر الاسلامی.
- ۳۱) شببانی، ابو عبدالله احمد بن محمد بن حنبل (۲۰۰۱م). مسند الامام احمد بن حنبل (شعیب الارنؤوط، محقق). بی‌جا: مؤسسه الرسالة.
- ۳۲) طباطبایی یزدی، سید محمد کاظم (۱۴۰۹ق). العروة الوثقی (جلد ۱). چاپ ۲، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- ۳۳) طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵). تهذیب الاحکام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

- (۳۴) طوسی، محمدبن حسن (۱۳۸۷ق). المبسوط فی فقه الامامیه (جلدهای ۱ و ۳). چاپ ۳، تهران: مرتضوی.
- (۳۵) عاملی، سید محمد جواد حسینی (۱۴۲۹ق). مفتاح الکرامه. قم: موسسه نشر اسلامی.
- (۳۶) عسقلانی شافعی، احمدبن علی بن حجر ابوالفضل (۱۳۷۹ق). فتح الباری شرح صحیح البخاری (جلد ۱). بیروت: دارالمعرفه.
- (۳۷) کراجکی، محمدبن علی (۱۴۱۰ق). کنزالفوائد دارالذخائر. قم.
- (۳۸) کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی (جلد ۲). تهران: الاسلامیه.
- (۳۹) گلدوزیان، ایرج (۱۳۸۷). محشای قانون مجازات اسلامی. تهران: مجد.
- (۴۰) مازندرانی، محمد صالح بن احمد (۱۳۸۲ق). شرح الکافی (جلد ۷). تهران: المکتبه الاسلامیه.
- (۴۱) الماسی، نجاد علی (۱۴۰۱). حقوق بین الملل خصوصی. چاپ ۲۱، تهران: میزان.
- (۴۲) مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۶۸). بحار الانوار (جلد ۹۹). چاپ ۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- (۴۳) مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۴ق). مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول (جلد ۱۲). چاپ ۲، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- (۴۴) محمدی، سیمز؛ واعظی، عبدالرضا و زرینی، غلامرضا (۱۳۹۲). بررسی اثرات آلودگی ناشی از قبرستان وادی رحمت تبریز بر آبخوان منطقه. هشتمین همایش زمین شناسی مهندسی و محیط زیست ایران.
- (۴۵) مرادی، محمدتقی (۱۳۹۵). منشور حجره نشینی. قم: سرای کتاب.
- (۴۶) مظفر، محمد رضا (۱۳۷۰). اصول الفقه (جلد ۲). قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
- (۴۷) موقی مالکی، محمدبن یوسف بن ابی القاسم بن یوسف (۱۹۹۴م). التاج والاکلیل (جلد ۳). چاپ ۱، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- (۴۸) میاره مالکی، محمدبن احمد (۲۰۰۸م). الدر الثمین والمورد المعین (عبدالله المنشاوی، محقق). قاهره: دارالحديث.
- (۴۹) نجفی، محمدحسن (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام (جلد ۴). بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- (۵۰) نراقی، مولا احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۵ق). مستند الشیعه فی احکام الشریعه (جلد ۳). قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
- (۵۱) نراقی، مولا احمد بن محمد مهدی (۱۴۱۷ق). عواید الایام فی بیان قواعد الاحکام. قم: دفتر تبلیغات

اسلامی.

(۵۲) نووی، ابوزکریا محیی‌الدین یحیی بن شرف (بی تا). المجموع شرح المذهب (مع تکمله السبکی والمطیعی) (جلد ۵). بیروت: دارالفکر.

(۵۳) نیشابوری، مسلم بن الحجاج ابوالحسن القشیری (بی تا). المسند الصحيح المختصر به نقل العدل عن العدل الى رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم (محمد فؤاد عبد الباقي، محقق). (جلد ۱). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

(۵۴) هیثمی، ابوالحسن نورالدین علی بن ابی بکر بن سلیمان (۱۹۹۴م). مجمع الزوائد و منبع الفوائد (حسام‌الدین القدسی، محقق). قاهره: مکتبة القدسی.

(۵۵) یزدانیان، علیرضا (۱۳۸۶). حقوق مدنی؛ قواعد عمومی مسئولیت مدنی. تهران: میزان.

References

- 1) The Holy Quran.
- 2) Almāsi, Nijād 'Alī (1401 SH/2022). Ḥuqūq-i Bayn al-Milāl-i Khūṣūṣī [Private International Law]. 21st ed., Tehran: Mīzān [in Persian].
- 3) al-Sharīf, Muḥammad Mahdī (1392 SH/2013). Mantīq-i Ḥuqūq Pizhūhishī dar Mantīq-i Ḥākim bar Tafsīr va Istidlāl-i Ḥuqūqī [Logic of Law: A Study in the Logic Governing Legal Interpretation and Reasoning]. Tehran: Sahāmī Intishār [in Persian].
- 4) Āmīlī, Sayyid Muḥammad Jawād Ḥusaynī (1429 AH/2008). Miftāḥ al-Karāmah [The Key to Dignity]. Qom: Mu'assasat Nashr Islāmī [in Arabic].
- 5) Asqalānī Shāfi'ī, Aḥmad ibn 'Alī ibn Ḥajar Abū al-Faḍl (1379 AH/1960). Faṭḥ al-Bārī Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī (Vol. 1). Beirut: Dār al-Ma'rifah [in Arabic].
- 6) Bārīklū, 'Alīrezā (1390 SH/2011). Amvāl va ḥuqūq-i māli [Properties and financial rights]. Tehran: SAMT [in Persian].
- 7) Buḥnūrdī, Sayyid Ḥasan ibn Āqā Buzurg Mūsawī (1428 AH/2007). Al-Qawā'id al-fiqhī Vol. 8, 1st ed. Qom: Al-Hādī [in Arabic].
- 8) Guldūziyān, Īraj (1387 SH/2008). Maḥshā-yi Qānūn-i Mujāzāt-i Islāmī [Annotated Islamic Penal Code]. Tehran: Majd [in Persian].
- 9) Ḥākim, Muḥammad Taqī (1418 AH/1998). Al-Uṣūl al-'amma fī al-fiqh al-muqā 2nd ed. Qom: n.p. [in Arabic].
- 10) Hayāti, 'Alī 'Abbās (1393 SH/2014). Ḥuqūq-i Khānavādah [Family Law]. Tehran: Mīzān [in Persian].
- 11) Haythamī, Abū al-Ḥasan Nūr al-Dīn 'Alī ibn Abī Bakr ibn Sulaymān (1994). Majma' al-Zawā'id wa Manba' al-Fawā'id (Ḥusām al-Dīn al-Qudṣī, Ed.). Cairo: Maktabat al-Qudṣī [in Arabic].
- 12) Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf ibn Muṭahhar (1414 AH/1994). Tadhkirat al-Fuqahā' (Vol. 2). 1st ed., Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('alayhim as-salām) [in Arabic].
- 13) Ḥillī, Ḥasan ibn Yūsuf ibn Muṭahhar (1420 AH/1999). Taḥrīr al-Aḥkām al-Shar'iyah 'alā Madhhab al-Imāmiyah (Vol. 1). 1st ed., Qom: Mu'assasat Imām Ṣādiq ('alayh as-salām) [in Arabic].
- 14) Ḥillī, Najm al-Dīn Ja'far ibn Ḥasan (1407 AH/1987). al-Mu'tabar fī Sharḥ al-Mukhtaṣar (Vol. 1). Qom: Mu'assasat Sayyid al-Shuhadā' ('alayh as-salām) [in Arabic].
- 15) Ḥillī, Najm al-Dīn Ja'far ibn Ḥasan (1408 AH/1988). Sharā'i' al-Islām fī Masā'il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām (Vol. 3). 2nd ed., Qom: Mu'assasat Ismā'īliyyān [in Arabic].
- 16) Ibn Abī Jumhūr, Muḥammad ibn Zayn al-Dīn (1403 AH/1983). 'Awālī al-la'ālī al-'azīziya fī al-aḥādīth al-dīniya (Muḡtabā 'Irāqī, ed.). Vol. 1. Qom: Mu'assasat Sayyid al-Shuhadā' [in Arabic].
- 17) Ibn 'Ābidīn, Muḥammad Amīn ibn 'Umar ibn 'Abd al-'Azīz 'Ābidīn al-Dimashqī al-Ḥanafī (1412 AH/1992). Radd al-Muḡtār 'alā al-Durr al-Mukhtā Vol. 2, 2nd ed. Beirut: Dār al-Fikr [in Arabic].
- 18) Ibn Bābvayh, Muḥammad ibn 'Alī (1385 SH/2006). 'Ilal al-sharā' 1st ed. Qom: Dāwarī [in Arabic].

- 19) Ibn Idrīs Ḥillī, Abū Ja'far Muḥammad ibn Manṣūr ibn Aḥmad (1428 AH/2007). Al-Sarā'ir al-ḥawī li-taḥrīr al-fatāwī. Vols. 1 and 3, 5th ed. Qom: Mu'assasat Nashr al-Islāmī [in Arabic].
- 20) Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram (1414 AH/1994). Lisān al-' Beirut: Dār Ṣādir [in Arabic].
- 21) Ibn Qudāma Maqdisī, Abū Muḥammad Muwaffaq al-Dīn 'Abd Allāh ibn Aḥmad ibn Muḥammad ibn Qudāma (1968). Al-Mughnī. Vols. 2 and 5. Cairo: n.p. [in Arabic].
- 22) Ibn 'Uthaymīn, Muḥammad ibn Ṣāliḥ ibn Muḥammad (1413 AH/1993). Majmū' fatāwī wa-rasā'il faḍīlat. Vol. 2. Riyadh: Dār al-Waṭan [in Arabic].
- 23) Imāmī, Sayyid Ḥasan (n.d.). Ḥuqūq-i madanī [Civil rights]. Tehran: Islāmīya [in Persian].
- 24) Ja'farī Langanūdī, Muḥammad Ja'far (1382 SH/2003). Ṣad maqāla dar ravish-i taḥqīq-i 'ilm-i ḥuqūq [One hundred articles on the research method in legal science]. Tehran: Ganj-i Dānish [in Persian].
- 25) Ja'farī Langanūdī, Muḥammad Ja'far (1388 SH/2009). Ḥuqūq-i amvāl [Property law]. Tehran: Ganj-i Dānish [in Persian].
- 26) Jamī'ī az Pūzhūhishgarān (1426 AH/2005). Farhang-i fiqhī muṭābiq maḍhab ahl al-Bayt. Vols. 3, 1st ed. Qom: Mu'assasat Dā'irat al-Ma'ārif Fiqh Islāmī bar Maḍhab Ahl al-Bayt [in Arabic].
- 27) Karājikī, Muḥammad ibn 'Alī (1410 AH/1990). Kanz al-Fawā'id Dār al-Dhakhā' Qom [in Arabic].
- 28) Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim (1418 AH/1998). Mawsū'at al-Imām al-Khū'ī (Vol. 9). 1st ed., Qom: Mu'assasat Ihya' 'Āthār al-Imām al-Khū'ī [in Arabic].
- 29) Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim (1430 AH/2009). al-Tanqīḥ fi Sharḥ al-'Urwat al-Wuthqā (Mīrzā 'Alī Ghurawī, Reporter). (Vol. 9). 4th ed., Qom: Mu'assasat Ihya' 'Āthār al-Imām al-Khū'ī [in Arabic].
- 30) Kulaynī, Muḥammad ibn Ya'qūb (1407 AH/1987). al-Kāfi (Vol. 2). Tehran: al-Islāmīyah [in Arabic].
- 31) Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī (1368 AH/1949). Biḥār al-Anwār (Vol. 99). 1st ed., Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 32) Majlisī, Muḥammad Bāqir ibn Muḥammad Taqī (1404 AH/1984). Mīr'āt al-'Uqūl fi Sharḥ Akhbār Āl al-Rasūl (Vol. 12). 2nd ed., Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah [in Arabic].
- 33) Mawāq Mālikī, Muḥammad ibn Yūsuf ibn Abī al-Qāsim ibn Yūsuf (1994). al-Tāj wa al-Iklīl (Vol. 3). 1st ed., Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah [in Arabic].
- 34) Māzandarānī, Muḥammad Ṣāliḥ ibn Aḥmad (1382 AH/1963). Sharḥ al-Kāfi (Vol. 7). Tehran: al-Maktabah al-Islāmīyah [in Arabic].
- 35) Miyārah Mālikī, Muḥammad ibn Aḥmad (2008). al-Durr al-Thamīn wa al-Mawrid al-Mu'in ('Abd Allāh al-Manshāwī, Ed.). Cairo: Dār al-Ḥadīth [in Arabic].
- 36) Muḥammadī, Sīmazar; Wā'izī, 'Abd al-Riḍā & Zarīnī, Ghulām Riḍā (1392 SH/2013). Barrasi-yi Asarāt-i Ālūdagī nāshī az Qabristān-i Vādī Raḥmat Tabriz bar Ābkhān-i Mīnṭaqah [Study of the Pollution Effects from Vadi Rahmat

- Cemetery in Tabriz on the Area's Aquifer]. Hashtriyah Hamāyish-i Zaminshināsī Muḥandisī va Muḥīt Zist-i Īrān [8th Conference on Environmental and Engineering Geology of Iran] [in Persian].
- 37) Murādī, Muḥammad Taqī (1395 SH/2016). Manshūr-i Hujrah-nishīnī [Manifesto of Monastic Living]. Qom: Sarā-yi Kitāb [in Persian].
- 38) Muẓaffar, Muḥammad Riḍā (1370 SH/1991). Uṣūl al-Fiqh (Vol. 2). Qom: Daftar-i Tablighāt-i Islāmī [in Arabic].
- 39) Najafī, Muḥammad Ḥasan (1362 SH/1983). Jawāhir al-Kalām fi Sharḥ Sharā'ī al-Islām (Vol. 4). Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 40) Narāqī, Mullā Aḥmad ibn Muḥammad Mahdī (1415 AH/1995). Mustanad al-Shī'ah fi Aḥkām al-Sharī'ah (Vol. 3). Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('alayhim as-salām) [in Arabic].
- 41) Narāqī, Mullā Aḥmad ibn Muḥammad Mahdī (1417 AH/1997). 'Awā'id al-Ayyām fi Bayān Qawā'id al-Aḥkām. Qom: Daftar-i Tablighāt-i Islāmī [in Arabic].
- 42) Nawawī, Abū Zakariyyā Muḥyī al-Dīn Yaḥyā ibn Sharaf (n.d.). al-Majmū' Sharḥ al-Muḥadhdhab (Ma' Takmilat al-Subkī wa al-Muṭī'i) (Vol. 5). Beirut: Dār al-Fikr [in Arabic].
- 43) Nayshābūrī, Muslim ibn al-Ḥajjāj Abū al-Ḥasan al-Qushayrī (n.d.). al-Musnad al-Ṣaḥīḥ al-Mukhtaṣar bi Naql al-'Adl 'an al-'Adl ilā Rasūl Allāh Ṣallā Allāh 'Alayhi wa Ālihi wa Sallam (Muḥammad Fu'ād 'Abd al-Bāqī, Ed.) (Vol. 1). Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī [in Arabic].
- 44) Rafī'i 'Alavī, Sayyid Aḥsan & Mahjūb, Sa'id (1400 SH/2021). Siyāsāt-i Bāznegārī, Iṣlāḥ va Takmil-i Nizām-i Ḥuqūqī va Raviyihā-yi Qaḍā'i bā Tamarkuz bar 'Aql va Sirah-yi 'Uqalā dar Ḥall-i Ikhtilāf-i Da'avī-yi Khānavādah [Policy of Review, Reform and Completion of the Legal System and Judicial Practices with a Focus on Reason and the Practice of Rational People in Resolving Family Disputes]. Muṭāla'āt-i Fiqhī Ḥuqūqī Zan va Khānavādah [Jurisprudential Legal Studies of Women and Family], 4(8), pp. 103-134 [in Persian].
- 45) Sanchūlī, Zaynab & Kikhā, Muḥammad Riḍā (1401 SH/2022). Kāwushī Nū dar Jahat-i Raf'-i Ta'āruḥ bayn Māddah-yi 38 Qānūn-i Madanī bā Qavānīn-i Mavṣū'ih Maḥdūd-kunandah-yi Mālīkiyat-i Khūṣūṣī [New research for resolving the conflict between Article 38 of The Civil Code with the laws restricting private property]. Pažūheš'nāme-ye Hoqūq-e Islāmī [Journal of Islamic Law Research], 23(4), pp. 621-652. doi: 10.30497/law.2022.243232.3269 [in Persian].
- 46) Shahīd Awwal, Muḥammad ibn Makī (1419 AH/1998). Dhikrā al-Shī'ah fi Aḥkām al-Sharī'ah (Vol. 2). Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('alayhim as-salām) [in Arabic].
- 47) Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn 'Alī (1413 AH/1993). Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'ī al-Islā 1st ed., Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyah [in Arabic].
- 48) Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn ibn 'Alī (1435 AH/2014). al-Rawḍah al-Bahīyah.

- Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmi [in Arabic].
- 49) Shaybānī, Abū 'Abd Allāh Aḥmad ibn Muḥammad ibn Ḥanbal (2001). Musnad al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal (Shu'ayb al-Arna'ūt, Ed.). Beirut: Mu'assasat al-Risālah [in Arabic].
 - 50) Shobīrī Zanjānī, Sayyid Mūsá (1396 SH/2017). Istiftā'āt (Vol. 1). Qom: Markaz-i Fiqhī-yi Imām Muḥammad Bāqir ('alayhi s-salām) [in Persian].
 - 51) Shurbīnī, Shams al-Dīn Muḥammad ibn Aḥmad al-Khaṭīb (1415 AH/1995). Mughni al-Muḥtāj ilā Ma'rifat Ma'ānī Alfāz al-Minhāj (Vol. 2). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyah [in Arabic].
 - 52) Ṭabāṭabā'ī Yazdī, Sayyid Muḥammad Kāẓim (1409 AH/1988). al-'Urwat al-Wuthqā (Vol. 1). 2nd ed., Beirut: Mu'assasat al-A'lamī lil-Maṭbū'āt [in Arabic].
 - 53) Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan (1365 SH/1986). Tahdhīb al-Aḥkām [Refinement of the Rules]. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīyah [in Arabic].
 - 54) Ṭūsī, Muḥammad ibn Ḥasan (1387 AH/1967). al-Mabsūṭ fī Fiqh al-Imāmīyah (Vols. 1 & 3). 3rd ed., Tehran: Murtazawī [in Arabic].
 - 55) Yazdāniyān, 'Alī Riḍā (1386 SH/2007). Ḥuqūq-i Madanī; Qavā'id-i 'Umūmī-yi Mas'ūliyat-i Madanī [Civil Law; General Rules of Civil Liability]. Tehran: Mīzān [in Persian].